

Kırgızistan’da Ulus İnşası Sürecinde Heykeller: Bişkek ve Isıkgöl Bölgesi Örnekleri*

Fahri TÜRK**

Özet

Bu araştırma, Kırgızistan’ın başkenti Bişkek ve Isıkgöl bölgesi örnek olayları kapsamında ulus inşası sürecinde meydana getirilen heykellerin ve anıtların önemi üzerinde durmaktadır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin 1991 yılında tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Kırgızistan devleti sadece sokakların ve caddelerin SSCB dönemindeki adlarını değiştirerek onlara Kırgızistan’ın ulusal kahramanlarının adlarını vermekle kalmamış, bilâkis kamusal alanı dönüştürmek maksadıyla eldeki maddi kaynaklar ölçüsünde eskilerinin yerine yeni heykeller ve anıtlar inşa etmeye yönelmiştir. Bu çalışmanın amacı değişim sürecinde kamusal alanda yürütülen ulus inşası sürecinin bütün veçhelerini ortaya koymaktan ziyade Bişkek ve Isıkgöl bölgesindeki heykeller ve anıtlar üzerinden bir okuma yapmaktır. Esasında bu araştırma siyasal istikrarsızlık, yeterli maddi kaynak eksikliği ve ulusal bilincin zayıf olmasından mütevellit kamusal alanın heykeller ve anıtlar inşa etmek suretiyle yeniden inşasının nasıl başarısızlığa mahkûm edildiğini savunmaktadır. Nitel veri çözümlemesinin kullanıldığı bu çalışmada toplanan bilgiler yazarın 26 Ekim ve 02 Kasım 2023 tarihleri arasında Kırgızistan’ın Bişkek ve Isıkgöl bölgesinde (Karakol, Bekenbayev ve Haji Say) yapmış olduğu alan çalışmasında toplanmıştır.

Bu çalışmanın yol haritası aşağıdaki aşamalardan meydana gelmektedir: İlk kuramsal çerçevede ulus inşasında kamusal alanın dönüştürülmesinde heykellerin ve anıtların önemi üzerinde durulmaktadır. Daha sonra Bişkek’teki anıtların ele alınmasını müteakiben Isıkgöl bölgesinde farklı yerleşim yerlerinde (Karakol, Bekenbaev ve Haji Say) bulunan Lenin heykelleri, büstleri ve panoları incelenmektedir. Çalışmanın bir sonraki aşamasında ise Kırgızistan’da ulus inşanın sekteye uğramasına neden olan saikler masaya yatırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ulus İnşası, Heykeller, Kırgızistan, Bişkek, Isıkgöl Bölgesi

Erecting Monuments in the Process of Nationbuilding in Kyrgyzstan: The Case of Bishkek and Issykkol Region

Abstract

This research focuses on the significance of sculptures and monuments created during the nation-building process in the case studies of Bishkek, the capital of Kyrgyzstan, and the Issyk-Kul region. After the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics in 1991, the Kyrgyz state not only changed the names of streets and avenues from their Soviet era names to those of Kyrgyz national heroes, but also, to transform the public sphere, set about constructing new statues and monuments to replace the old ones, within the limits of its available material resources. The aim of this study is not so much to reveal all aspects of the nation-building process carried out in the public sphere during the transition period, but rather to examine the statues and monuments in the Bishkek and Issyk-Kul regions. Essentially, this research argues that the reconstruction of the public sphere through the construction of statues and monuments was doomed to failure due to political instability, insufficient material resources, and a weak national consciousness. The information gathered in this study, which utilises qualitative data analysis, was collected during the author's fieldwork in the Bishkek and

* Bu makale “1st International Friendship Bridge Social Sciences Congress, June 07-09 2024, Comrad/Moldova” adlı bilimsel etkinlikte “Kırgızistan’da Ulus İnşası Sürecinde Heykeller: Bişkek Örneği, Proceedingsbook, (ed.) Hakkı Çiftçi, s. 225-232” başlığıyla sunulan bildirinin esaslı bir şekilde geliştirilerek güncellenmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mektup: fahriturk11@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0117-0573

Issyk-Kul regions (Karakol, Bekenbayev and Haji Say) of Kyrgyzstan between 26 October and 2 November 2023.

The roadmap of this study consists of the following stages: First, the theoretical framework focuses on the importance of statues and monuments in transforming public space in nation building. Subsequently, following an examination of the monuments in Bishkek, the study examines the Lenin statues, busts, and panels located in different settlements (Karakol, Bekenbaev, and Haji Say) in the Issyk-Kul region. The next stage of the study examines the factors that disrupted nation-building in Kyrgyzstan.

Keywords: Nationbuilding, Monuments, Kyrgyzstan, Bishkek, Issikköl Region

Giriş

Bu araştırma, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek ve Isıkgöl bölgesi örnek olayları üzerinden ulus inşası sürecinde meydana getirilen heykellerin ve anıtların önemi üzerinde durmaktadır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1991 yılında tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Kırgızistan devleti sadece sokakların ve caddelerin SSCB dönemindeki adlarını değiştirerek onlara Kırgızistan'ın ulusal kahramanlarının adlarını vermekle kalmamış, bilâkis kamusal alanı dönüştürmek maksadıyla eldeki maddi kaynaklar ölçüsünde eskilerinin yerine yeni heykeller ve anıtlar inşa etmeye yönelmiştir. Söz gelimi 2004 yılında Bişkek'te Kurmancan Datha'nın heykelinin açılışını yapan Kırgızistan hükûmeti, ardından sırasıyla Manas anıtı (2010) ve Cengiz Aytmatov'un (2011) heykelinin yükselmesini sağlamıştır. Ancak günümüzde başkentte hâlen Puşkin Caddesindeki Lenin heykeli gibi Sovyet döneminden bazı meşhur kimselerin heykelleri ve anıtları bulunmaktadır. Bu minvalde Isıkgöl bölgesinde Karakol, Bekenbaev ve Haji Say gibi yerleşim yerlerindeki Lenin heykellerinin ve büstlerinin de varlığını sürdürdüğü dikkate alındığında Kırgızistan devletinin hâlihazırda ulus inşası süreci kapsamında kamusal alanı dönüştürmekte tam manasıyla başarılı olamadığı söylenebilir.

Diğer yandan bu satırların yazarı Eylül 2022'de Özbekistan'da yaptığı alan çalışmasında kamusal alanda hiçbir yerde Lenin heykellerine tesadüf etmemiştir. Bu durum Kırgızistan'da yürütülen ulus inşasının büyük ölçüde ülkedeki siyasi istikrarsızlıklar ve maddi yetersizlikler nedeniyle sekteye uğradığını ortaya koymaktadır. Bunların haricinde ulus inşasına ket vuran saikler arasında, Kırgız siyasi seçkinlerindeki ulusal bilincin Özbekistan seçkinlerindeki kadar güçlü olmaması bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Kırgızistan'ın bilhassa kırsal kesimlerde ulusal kahramanların heykellerini inşa etmek suretiyle kamusal alanın dönüştürülmesinde kısmen başarısız olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu çalışmanın amacı değişim sürecinde kamusal alanda yürütülen ulus inşası sürecinin bütün veçhelerini ortaya koymaktan ziyade Bişkek ve Isıkgöl bölgesindeki heykeller ve anıtlar üzerinden bir okuma yapmaktır. Esasında bu araştırma siyasi istikrarsızlık, yeterli maddi kaynak eksikliği ve ulusal bilincin zayıf olmasından mütevellit kamusal alanın heykeller ve anıtlar inşa etmek suretiyle yeniden inşasının nasıl başarısızlığa mahkûm edildiğini savunmaktadır.

Nitel veri çözümlemesinin kullanıldığı bu çalışmada toplanan bilgiler yazarın 26 Ekim ve 02 Kasım 2023 tarihleri arasında Kırgızistan'ın Bişkek ve Isıkgöl bölgesinde (Karakol, Bekenbayev ve Haji Say) yapmış olduğu alan çalışmasında toplanmıştır.

Bu çalışmanın yol haritası aşağıdaki aşamalardan meydana gelmektedir: İlk kuramsal çerçevede ulus inşasında kamusal alanın dönüştürülmesinde heykellerin ve anıtların önemi üzerinde durulmaktadır. Daha sonra Bişkek'teki anıtların ele alınmasını müteakiben Isıkgöl bölgesinde farklı yerleşim yerlerinde (Karakol, Bekenbaev ve Haji Say) bulunan Lenin heykelleri, büstleri ve panoları incelenmektedir. Çalışmanın bir sonraki

aşamasında ise Kırgızistan'da ulus inşanın sekteye uğramasına neden olan saikler masaya yatırılmaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Alan yazında ulus inşası kuramının tanımına ve kapsamına yönelik bir uzlaşma mevcut değildir. Ancak bu hususta bir takım genel kabullerin olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Genel kabuller mucibince ulus inşası kısaca, “millî kimliğin tesis edilmesi için ideolojik aygıtlar vasıtasıyla devlet mekanizmasının uyguladığı politikaların tümü” şeklinde tarif edilebilir. Söz konusu politikalar tarihten kültüre; dilden dine; ekonomiden toplumsal dönüşüme; sembollerden sanata kadar çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.¹

Ulus inşası yaklaşımının temelleri Vestfalya Anlaşması'na (1648) kadar geri götürülebilir. Ancak söz konusu tarihten günümüze ulus inşası süreçlerinde bazı kırılma dönemleri yaşanmıştır. Bu minvalde; Fransız Devrimi (1789), Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) ve Soğuk Savaş (1991) sonrası dönemler ulus inşası süreçlerinin ısrarlı bir şekilde gündeme geldiği yıllar olmuştur.² Diğer yandan ulus inşası kavramı 1950'lerde normatif modernleşme kuramları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Esasında Vladimir Lenin bile doğrudan ulus inşası kavramını kullanmadan Orta Asya ülkeleri için benzer bir yaklaşımdan hareket etmiştir. Ancak SSCB döneminde ulus inşasında Orta Asya ülkelerindeki etnik çeşitlilik dikkate alınmamıştır. Neticede 1980'lerde ulus inşası yaklaşımında modernleşme kuramı ve normatif yan törpülenmiştir. Böylece ulus inşası genel anlamda bütün süreçleri kapsayan bir yapıya kavuşmuştur ki bu minvalde ortak dil ve ulusal sembollerin yaratılması önem kazanmıştır.³

Bilhassa 1991 yılından sonra Orta Asya gibi Sovyet bakiyesi coğrafyalarda ulus inşası büyük önem kazanmıştır.⁴ Çünkü kamusal alanın şekillenmesine katkı sağlayan anıtlar, heykeller ve meydanlar, temsil ettikleri iktidar gücünü yansıtmalarının yanı sıra topluma mesaj vermenin de önemli bir simgesi hâline gelmişlerdir. Diğer bir ifadeyle anıtlar ve heykeller tarihsel bağların kurulmasına katkı sundukları gibi toplumda müşterek değerlerin inşa edilmesinde ve geleceğe aktarılmasında vazgeçilmez bir araç durumundadırlar. Ezcümle kamusal alanın şekillendirilmesinde anıtlardan ve heykellerden yararlanmanın tarihinin çok gerilere gittiği söylenebilir.⁵

Orta Asya ülkelerindeki uluslar aşağıdan değil yukarıdan inşa edilmektedirler. Yani bu ülkelerde ulus inşası süreçleri hükümetler tarafından belirlenmektedir. Bu yüzden de alternatif oluşumlar engellenmektedir. İşte ulus inşasında; ülkesel sınırlılık, tarihin kendine özgülüğü, kapsayıcı bir kültürel kimliğin oluşturulması, kimlik yaratıcı sembollerin ve mimari yapıların geliştirilmesi gibi hususlar önemli bir rol oynamaktadırlar.⁶ Ancak bu çalışmada kimlik yaratıcı sembollerin meydana getirilmesi daha isabetli bir ifadeyle söz konusu sembollerin ve anıtların yapımının tüm ülkeye yaygınlaştırılmadığı hususu üzerinde

¹ Ottaway, Marina, Nation Building, Foreign Policy, Sayı 132, 2002, s.16-22 ve Linz, Juan J., State Building and Nation Building, European Review, Cilt 4, Sayı 1, 1993, s.355-369.

² Kolsto, Pal, Political Construction Sites: Nation Building in Russia and the Post-Soviet States, Routledge, New York, 2018 ve Mylonas, Harris, The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

³ Meurs, Hendrik, Das Herrschaftssystem von Turkmenistan, Mechanismen zum Erhalt der Mact und Inszenierungen zu ihrer Legitimation, Lit Verlag, Berlin, 2015, s.81.

⁴ Kolsto, a.g.e., ve Mylonas, a.g.e.

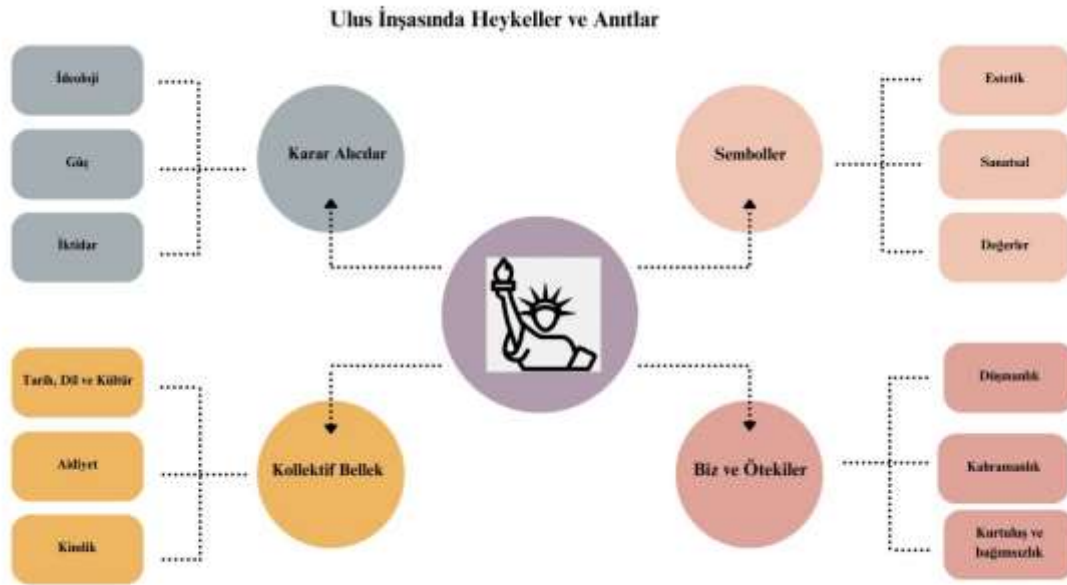
⁵ O'Shea, Moira, The Nation in Bronze and Granite: Creating National Monuments in Post-Soviet Bishkek, Nations and Nationalism, 2023/29, s.648-668, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/nana.12934>, (06.05.2023).

⁶ Meurs, a.g.e., s.90-91.

durulmaktadır. Yani semboller bağlamında kamusal alandaki anıtlar ve heykeller önemli bir görev ifa etmektedirler. Bu bağlamda Bişkek ve Isıkgöl bölgesinde ulus inşası sürecinde 1991 yılından sonra yapılan heykel ve anıtlardan⁷ ziyade söz konusu bölgelerde SSCB döneminden bu yana varlıklarını sürdüren ve hâlen kaldırılmayan Sovyet dönemi anıtları ve Lenin heykelleri üzerinde durulmaktadır.

Esasında kamusal alanda yer alan anıtlar ve heykeller mimari bir unsur olmalarının ötesinde ulusal birliği sembolize etme ve ulusal anıları canlı tutma gibi önemli amaçlara da hizmet etmektedirler. Diğer bir ifadeyle semboller kamusal alanda görünür oldukları müddetçe söz konusu halkın kimliğinin ve ulusal bilincinin pekişmesine yol açmaktadır. Diğer bir ifadeyle anıtlar ve heykeller zaman içinde ulus üzerinde biz ve ortak köken bilincinin güçlenmesine hizmet ederler.⁸ Ulus inşası açısından heykellerin ve anıtların dört önemli bileşeni bulunmaktadır ki bunlar; karar alıcılar, semboller, kolektif bellek ile biz ve ötekiler olarak sıralanabilir (bk. Şekil 1).

Şekil 1: Ulus İnşasında Heykeller ve Anıtlar

Kaynak: Eserin müellifi tarafından ulus inşası hakkında yazılan temel eslere istinaden oluşturulmuştur.

Şekil 1'e göre karar alıcıların ulus inşasını heykeller ve anıtlar üzerinden vücuda getirmek suretiyle öncelikle yapıtların kendi ideolojileri ile uyumlu olup olmadıklarına dikkat ettikleri söylenebilir. Karar alıcılar ideolojilerinin gelecek nesillere aktarılmasına büyük önem vermektedirler. Diğer yandan yöneticiler iktidarlarını halk nezdinde meşrulaştırmak için heykellere ve anıtlara ayrı bir değer atfetmektedirler. Çünkü bu yapıtlar özünde karar alıcılara, ideolojilerini, güçlerini ve iktidarlarını kamuoyu nazarında sağlamlaştırma fırsatı sunmaktadırlar. Diğer yandan karar alıcılar ulus inşasında kamuoyunda görünür hâle getirilen semboller vasıtasıyla toplumu diri ve bir bütün olarak

⁷ O'Shea, a.g.e., s.648-668.

⁸ Asker, Ali ve Kibar Önder, Neslihan, Karadağ'da Ulus-Devlet İnşası: Etnografi, Kültür ve Semboller Üzerinden Yorumlama, Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, Ekim 2022, s.145-147, <https://doi.org/10.53425/madergisi.11176769>, (12.04.2024).

tutmayı hedeflemektedirler. İşte tam da bu yüzden heykellerde ve anıtlarda estetik ve sanatsal bir yön de öne çıkarılmaktadır. Bunlar yapılırken yapıtların toplumsal değerlerle çatışmamasına bilhassa özen gösterilmeye çalışılmaktadır. Dahası heykeller ve anıtlar kolektif belleğin oluşmasına önemli katkılar sunmaktadırlar. Yani yapıtlar müşterek tarihin, dilin ve kültürün vücuda getirilmiş somut biçimleri olarak nitelendirilmektedir. Bu husus hem bireylerin devlete bağlılıklarını güçlendirmekte hem de müşterek ulusal kimliğin oluşmasına yol açmaktadır. Bunların haricinde heykellerin ve anıtların biz ve öteki duygusunu pekiştirdiği de dile getirilmelidir. Bu minvalde toplumun ortak değerlerinin vurgulanması ve aidiyet duygusunun pekiştirilmesi amacıyla ötekine yani düşmana da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda ise düşmanın ulusal bir kahraman tarafından nasıl bozguna uğratıldığı veya ulusu nasıl zafere veya bağımsızlığa ulaştırdığı halkın zihinlerine kazınmaktadır.

Bişkek ve Isıkgöl Bölgesi

Bu alt başlıkta ilkin Bişkek'te yer alan Lenin heykeli ve Sovyet dönemine ait diğer anıtlar mercek altına alınmaktadır. Ardından sırasıyla Isıkgöl bölgesinde bulunan Karakol, Bekembayev ve Haji Say gibi yerlerdeki Lenin heykelleri ve büstleri çözümlenmektedir. Bu minvalde özellikle her yerleşim yerinde bulunan İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanya üzerine sağlanan galibiyeti simgeleyen "Zafer Anıtlarına" yer verilmemektedir. Çünkü bu husus Sovyet bakiyesi topraklarda oynamış olduğu öneme istinaden ayrı bir araştırma konusu teşkil etmektedir.

Bişkek

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te irili ufaklı toplam 62 anıt/heykel ve 56 büst yer almaktadır ki bunların yarısı yani 31 adedi 1991 öncesine aittir.⁹ Diğer yandan Bişkek Belediyesi Ana Mimarlık Bürosu verilerine göre ise başkentte 122 ünlü şahsın anıtı bulunmaktadır.¹⁰ Bişkek'in merkezinde Sovyet döneminden kalma birçok heykel ve anıt bulunmaktadır. Bunlar arasında en fazla dikkat çeken hiç kuşkusuz Alatoo Meydanı'nda Ulusal Tarih Müzesi'nin hemen arkasındaki alanda bulunan Vladimir İlyiç Lenin'in heykelidir. Yukarıda kuramsal çerçevede vurgulandığı üzere ulus inşası süreçlerinde kamusal alanın yeniden adlandırılmasının yanında halka açık mekânlarda ulusal kahramanların heykellerinin/büstlerinin yapılması veya ulusal menkıbeleri simgeleyen anıtların yükselmesi toplumsal hafıza oluşturulmasında önemli bir görev ifa etmektedir. Orta Asya'da Kazakistan ve Özbekistan gibi ülkelerde hiçbir yerde Lenin heykellerine tesadüf edilmezken Kırgızistan'da hâlen ülkenin birçok yerinde Sovyet dönemi anıtlarının ve heykellerinin yerine ulusal kahramanlara ait olanların koyulamadığı dikkat çekmektedir. Bu bölümde ilkin sırasıyla bu anıtlar hakkında bilgi verildikten sonra Kırgızistan'da ulus inşasında başarısızlığın nedenleri üzerinde durulmaktadır.

⁹ Бишкек шаарынын мэриясынын Маданият башкармалыгы (Bişkek şaarının meriyasının Madaniyat başkarmalığı), 27 Mayıs 2024 tarihli cevap.

¹⁰ Азаттык үналгысы (Azattık ünalğısı), Бишкектин айкели: тарых жана сын, (Bişkektin aykeli: tarih jana sın), 29 Aralık 2018, https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_histoty_bishkek_baatyr_monument_2018/29681245.html, (30.01.2024).

Fotoğraf 1: Bişkek'teki Lenin Heykeli

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

İlkin Lenin heykeli hakkında bilgi verilecek olursa aşağıdaki değerlendirme yapılabilir: Günümüzde Ulusal Tarih Müzesi'nin arkasında yüzü Kırgızistan Parlamentosuna bakacak şekilde duran Lenin heykeli 1984 yılında Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 60'ıncı yıldönümü anısına şehrin ana meydanına ki söz konusu yıldan sonra burası Lenin Meydanı olarak meşhur olmuştur. A.P. Kibalnikov, V. I. Protkov ve T. S. Sadıkov gibi heykeltıraşlar tarafından bronzdan yapılmış olan bu heykelin yüksekliği 10 metrenin üzerinde ağırlığı ise 20 tondur. 1991 yılından sonra Lenin Meydanı'nın adı Alatau Meydanı olarak değiştirildiği halde heykel 2003 yılına kadar olduğu yerde kalmış ve söz konusu yılda Alatau Meydanı'nın yeniden düzenlenmesi çalışmaları vesilesiyle yukarıda bahsedilen yere taşınmıştır.¹¹ Ancak heykelin yer değiştirmesinin ardındaki sır perdesi hâlen aydınlatılabilmemiş değildir. Bu konuda heykeli oluşturan malzemenin radyoaktif oluşundan Alatau Meydanı'nın onarımına kadar birçok gerekçe ileri sürülmüştür.

¹¹Wood, Katherine, Lenin Statue, Bishkek Kyrgyzstan, Contested Histories, Case Studies 93, 2022, s.1, <https://contestedhistories.org/wp-content/uploads/Kyrgyzstan-Lenin-Statue-in-Bishkek.pdf>, (03.05.2024).

Fotoğraf 2: Bişkek'teki Karl Marx ve Frederich Engels Heykeli

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Lenin heykelinden çok uzak olmayan bir noktada Dubovi Parkı'nın girişinde gene Sovyet döneminden kalma ve söz konusu yılların anılarını canlandıran Karl Marx ve Frederich Engels'in heykelleri bulunmaktadır. Söz konusu düşünürler fotoğrafta görüldüğü gibi yüksek olmayan bir kaidenin üzerinde oturur vaziyette birbirleriyle sohbet edecek şekilde resmedilmişlerdir.

Fotoğraf 3: Bişkek'teki Kızıl Muhafızlar Anıtı

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Diğer yandan gene bu parkın içinde Sovyet dönemine ait ve yapımı 1957 yılında tamamlanmış “Kızıl Muhafızlar Anıtı” bulunmaktadır ki bu sütunun üzerinde SSCB'nin simgesi hâline gelmiş olan orak çekiç bulunmaktadır. Kırmızı granitten meydana gelen bu anıtın yüksekliği ise on bir metredir. Bu sütunun kaidesinde “Sovyet iktidarı için toprağa düşenlere sonsuz minnettarlık duyguları ile” ibaresi yer almaktadır.

Fotoğraf 4: Bişkek'teki İvan Panfilov Heykeli

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Bişkek'te bulunan Sovyet dönemi heykellerinden birisi de hemen Parlamento binasının yanı başında Panfilov Parkı'nın girişinde yükselen İvan Panfilov heykelidir. Tarihçesi 19'uncu yüzyılın sonlarına kadar geri görülebilen bu parka Ivan Vasilyeviç Panfilov'un adı Aralık 1941'de verilmiştir. Heykelin açılışı ise takriben bir yıl sonra 7 Kasım 1942 tarihinde yapılmıştır. Bu heykel söz konusu dönemde Kırgızistan'da İkinci Dünya Savaşı (Büyük Vatanseverlik Savaşı) anısına açılan ilk anıt olmuştur.¹² Heykeltıraş O. Manuilova ve A. Manuylov tarafından granit ve bronzdan vücuda getirilen bu heykelin mimarı ise V. Veryuzhsky adlı şahsiyettir. Yüksekliği dokuz metre olan bu heykel 1942 yılından günümüze kadar olan süreçte deforme olduğu için Rusya'nın maddi desteğiyle tadil edilerek 5 Aralık 2021 tarihinde gene aynı yere törenle dikilmiştir.

Panfilov Kırgızlardan ve Kazaklardan müteşekkil askerleri ile birlikte İkinci Dünya Savaşı'nda Nazilere karşı savaşmış ve bu yüzden de iyi bir üne sahip komutan olarak bilinmiştir.¹³ İşte tam da bu yüzden Kazakistan'ın Almatı şehrinin merkezinde de İvan Panfilov'un adı verilmiş olan bir parka tesadüf edilmektedir.

¹² Senkina, Kseniya, Bişkek-Frunze-Pişpek, Istoriya goroda, park panfilova, 6 Haziran 2017, https://kaktus.media/doc/358326_biskek_fyunze_pishpek_istoria_goroda_park_panfilova.html, (06.05.2023).

¹³ Davis, Vicky, Central Asia in World War Two: The Impact and Legacy of Fighting for the Soviet Union, Bloomsbury, London, 2023, s.44-52.

Isıkgöl Bölgesi

Sovyet dönemine ait anıtlar ve heykeller başkent Bişkek'in dışında da kamusal alanda birçok şehirde görünürlüklerini muhafaza etmektedirler. Bu şehirler arasında Kırgızistan'ın Fergana bölgesinin en büyük yerleşim yerleri olan Oş ve Celalabat öne çıkmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında Isıkgöl bölgesindeki Lenin heykelleri ve büstleri irdelenmektedir.

Fotoğraf 5: Karakol'daki Lenin Heykeli

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Isıkgöl havalisinin en büyük şehri Karakol'da hükümet meydanının hemen yanı başında Bişkek'teki kadar büyük olmasa da gene de orta büyüklükte bir Lenin heykeli bulunmaktadır. Sağ eliyle geleceği işaret eden Lenin sol eliyle de ceketini tutmaktadır (bk. Fotoğraf 5).

Fotoğraf 6: Karakol'daki İkinci Dünya Kahramanları Anıtı

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

1950'li yıllarda kurulan Zafer Parkı'nda hem Ürkün anısına konulmuş olan bir kaide yer almakta hem de İkinci Dünya Savaşı kahramanlarının anısına dikilmiş olan bir anıt bulunmaktadır. Orak çekiçli bir sütunun önündeki kaidenin üzerinde Sovyet döneminin kahramanlığını simgeleyen bir kadın heykeli bulunmaktadır.

Fotoğraf 7: Karakol'daki Kızıl Ordu Anıtı

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Puşkin Parkı'nda İç Savaş (1917-1922) döneminde hayatlarını kaybetmiş olan Kızıl Ordu mensuplarının anısına dikilmiş ve onların ruhlarının şad olması temennilerini taşıyan küçük bir levha bulunmaktadır. Bu beton kaidenin üzerinde ise demir bir çubuğun ucuna iliştilmiş olan bir kızıl yıldızla tesadüf edilmektedir.

Fotoğraf 8: Karakol'da Sovyet Dönemi Tankı

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Sovyet döneminden kalma ve Afganistan işgaline katılmış bir tankın altında yer alan levhanın ortasında bir dünya ve onun üzerinde kırmızı yıldız simgeleri mevcuttur. Bu yıldızın altında “maya pamyat” (benim hatıram) üstünde ise “acım Afganistan” (Afganistan-bol maya) ibareleri vardır. Bu kırmızı yıldızın sağında ve solundaki sütunlarda ise Afganistan’da hayatlarını kaybetmiş olan askerin isimleri ve doğum tarihleri yer almaktadır.

Fotoğraf 9: Karakol'da Puşkin Heykeli

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

1934 yılında Aleksander Sergeyeviç Puşkin adı verilen parkta ünlü Rus şairinin orta boy bir heykeline tesadüf edilmektedir. Bronzdan yapılmış olan bu yapıt heykeltıraş Marlen Bakaçıyev ve mimar Sabır Mayanbekov adlı şahıslar tarafından vücuda getirilmiştir. Aralık 2015’te söz konusu bu parka yerleştirilen ve sponsorların destekleri ile kuvveden fiile çıkarılan bu heykelin açılışına Kırgızistan Başbakanı Temir Sariyev, üst düzey Kırgız

yöneticiler ve Rusya'nın Kırgızistan Büyükelçisi Andrey Kurutko katılmıştır. Esasında bu parka bir Puşkin heykelinin yapılması 2015 yılından çok önceleri düşünülmüş olsa da finansal sorunlar yüzünden söz konusu yıla kadar bu mümkün olmamıştır.¹⁴

Fotoğraf 10: Karakol'da Peter Çaykovski'nin Büstü

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Tabi Karakol'da SSCB dönemini hatırlatan heykeller, büstler ve anıtlar sadece yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. Karakol Sanat Mektebinin önünde ünlü Rus besteci ve müzisyen Piyotr İlyiç Çaykovski'nin de bir büstü yer almaktadır.

Isıkgöl bölgesindeki Lenin heykelleri ve büstleri sadece Karakol şehrindekiler ile sınırlı değildir. Isıkgöl'ün güney sahillerinden Bişkek'e doğru giderken yer alan Haji Say adlı köyün girişinde bulunan tepede ise Lenin'in metalden işlenmiş bir portresi bulunmaktadır. Portrenin altında yer alan yazıda ise "Komünizmin Zaferine Doğru" sloganı yer almaktadır.

¹⁴ Monument Puskomu Poetu Bozdvignut na Sponsorkie Gengi, Sputnik, 11 Aralık 2015, <https://ru.sputnik.kg/20151211/1020814262.html>, (17.05.2024).

Fotoğraf 11: Haji Say'daki Lenin Portresi

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Gene bu bölgede Bekenbaev adlı kasabada kamusal alanda Lenin'in büstlerine tesadüf edilmektedir. Burada kasabanın merkezindeki küçük parkın içinde İkinci Dünya Savaşı anıtının hemen yanı başında bir Lenin büstü bulunmaktadır.

Fotoğraf 12: Bekenbaev'deki Lenin Büstü

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Gene kasabanın merkezinde faaliyet gösteren 81 numaralı Kesiptik Lisesinin (Meslek Lisesinin) girişinde de bir Lenin büstü bulunmaktadır. Bu kaidenin sağında ve solunda "barış" ve "iş" kelimeleri yer almaktadır (bk. Fotoğraf 13).

Fotoğraf 13: Bekenbaev'deki Lenin Büstü

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Ulus İnşasını Sekteye Uğratan Nedenler

Kırgızistan'da ulus inşasının başarısızlığa uğramasının nedenleri arasında birçok husus sayılabilir, ancak bu çalışmada önemli olduğu var sayılan üç neden (siyasi istikrarsızlık, seçkinler arasında ulusal bilincin zayıflığı ve ekonomik nedenler) mercek altına alınmaktadır. Kırgızistan'da ulus inşasının başarısızlığının altında yatan nedenlerin başında hiç kuşkusuz ülkedeki siyasi istikrarsızlık gelmektedir. Kırgızistan 2005 yılında yaşanan Lâle Devrim ile birlikte uzun dönemli yansımaları olan siyasi istikrarsızlığa sürüklenmiştir. Askar Akayev bu ülkede ilkin Yüksek Sovyet Başkanı ardından da Cumhurbaşkanı olarak 1990 ila 2005 yılları arasında iktidarda kalmıştır. Akayev'in ülkedeki ekonomik sorunları aşamaması ve gittikçe otoriterleşmesi üzerine patlak veren isyanı müteakiben iktidara Kurmanbek Bakiyev (2005-2010) gelmiştir. Kırgızistan'ın ikinci cumhurbaşkanı olan Bakiyev de meydana gelen protestolar sonucunda ülkesini terk etmeye mecbur kalmıştır. Söz konusu cumhurbaşkanından sonra ülkeyi demokratik seçimlere götürmek amacıyla bu kez Roza Otunbayeva (3 Temmuz 2010-1 Aralık 2011) Kırgızistan Devlet Başkanı olarak göreve gelmiştir. Akabinde yapılan seçimlerde Almazbek Atambayev Kırgızistan'ın dördüncü cumhurbaşkanı (1 Aralık 2011-24 Kasım 2017) olarak görevi selefinden devralmıştır. Atambayev'den sonra Soronbay Cenbekov (24 Kasım 2017-15 Ekim 2020) Kırgızistan cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmuştur. Son olarak 15 Ekim 2020 tarihinden bu yana ise ülke Sadır Japarov tarafından yönetilmektedir.¹⁵

Yukarıda yapılan değerlendirmeden anlaşıldığı üzere Kırgızistan'da 1990'dan günümüze kadar toplam olarak altı cumhurbaşkanı görev yapmış ve yapmaya devam etmektedir. Diğer Orta Asya ülkeleri ile kıyaslandığında iktidarın nispeten sık aralıklarla bilhassa demokratik olmayan yollarla el değiştirmesi Kırgızistan'ı siyasi istikrarsızlığa sürüklediğinden ülke, önündeki ekonomik sorunları çözmeye ve ulus inşasının gereklerini yerine getirmeye yeterince odaklanamamıştır. Örneğin Kazakistan ve Özbekistan'da 1990'lardan günümüze değin sadece ikinci cumhurbaşkanları görev yapmış ve yapmaktadırlar. Buna karşılık Kırgızistan'da aynı süre zarfında altı lider iktidara gelmiştir ki bu durum söz konusu ülkedeki siyasi istikrarsızlığı şek ve şüpheye mahal bırakmayacak şekilde gözler önüne sermektedir. Cumhurbaşkanlığı makamının sık el değiştirmesinin

¹⁵ Türk, Fahri, Orta Asya Türkiye İlişkileri I ve II ders notları.

yanında Kırgızistan Parlamentosunda bulunan siyasal partilerin güçlü bir şekilde temsil edilmemeleri de ülkenin yönetimini enikonu zorlaştırmıştır. Söz gelimi Kırgızistan'da yukarıda sayılan diğer liderlere nispeten daha uzun süre görev yapmış olan Akayev döneminde Atabeyt¹⁶ adı verilen önemli bir anıt külliyesi meydana getirilmiştir.

Kırgızistan'da ulus inşasının başarısız olmasının nedenlerinden bir diğeri ise Kırgız seçkinlerin kamusal alanda kendi ulusal sembollerini yaratma bağlamında sahip oldukları kafa karışıklığıdır. Bu durum en bariz şekilde kendisini 2003 yılında Alatau Meydanı'nda kaldırılan Lenin heykelinin yerine ilkin Erkindik (Özgürlük) anıtının konulmasında, 2011 yılında ise bunun Manas anıtıyla yer değiştirmesinde göstermiştir. Lenin heykelinin yerine Kırgızistan'ın meşhur heykeltıraşlarından birisi olan Tinibek Sadıkov tarafından yapılan Erkindik Anıtı koyulmuştur. Yunan Özgürlük Tanrıçası suretinde oluşturulan bu anıtta resmedilen söz konusu kadın ileri doğru uzattığı elinde, fener yerine bir tündük tutmaktadır ki bu kavram Kırgız çadırının merkezi yani çatısı anlamına gelmektedir.¹⁷ Ancak Kırgızlar Erkindik anıtının da ulusal kimliklerini tam manasıyla yansıtmadığına kanaat getirdiklerinden bu kez bu anıtı Ağustos 2011'de Kırgızistan'ın bağımsızlığının 20'nci yıldönümü münasebetiyle hâlen Alatau Meydanı'nda yükselen Manas anıtıyla yer değiştirmişlerdir.¹⁸

Bu minvalde Kırgızistan'dakine benzer bir kafa karışıklığının Özbekistan'da vuku bulmadığı söylenebilir. Çünkü Özbekler ulus inşasında öne çıkardıkları sembolleri ve figürleri iyi seçmişler ve bunları kamusal alanda olması gerektiği gibi görünür hâle getirmişlerdir. Esasında Özbekistan'da güçlü bir ulusal bilincin varlığını sürdürmesinde SSCB döneminde Özbeklere diğer Orta Asya halklarına nazaran kendi gelenek, görenek ve tarihlerine sahip çıkma hakkının verilmesi belirleyici olmuştur. Bir de Özbekistan toprakları tarihte Timurular gibi önemli Türk devletlerine beşiklik yaptığı için her ne kadar Sovyet döneminde bakımsız kalmış olsalar da bu ülkedeki tarihi anıtların Özbeklerin tarihsel hatıralarını canlı tutmalarında önemli görevler ifa ettikleri dile getirilebilir. Her ne kadar Manas gibi bir ulusal kahraman yaratılmış olsa da Bişkek ve Talas gibi şehirler hariç Manas anıtının da her şehirde görünür olmaktan uzak olduğu söylenebilir. 1976 yılında hayata geçirilen Manas Ordo Talas'a 10 kilometre mesafede bulunmaktadır. Burası kelimenin tam anlamıyla bir Manas külliyesidir. Söz konusu tarihte burada edebi ve etnografya müzesi kurulmuştur.¹⁹

Kırgızistan'da ulus inşasının başarısızlığının bir diğer nedeni ise ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlar ve kamusal alanda anıt yapımı için yeterli miktarda kaynak ayrılamamasıdır. Bunların başında ekonominin yapısal sorunları, yüksek düzeyde işsizlik ve yolsuzluk gelmektedir. Bu hususlar Kırgızistan hükümetlerinin müzminleşmiş mali sorunlar yaşamalarına dolayısıyla da ulus inşası için gerekli olan heykellerin ve anıtların yapılmasına yeterli düzeyde kaynak ayrılamamasına neden olmaktadır.²⁰ Tabi ki bu durumda gene siyasal irade öne çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle şayet siyasiler ulus inşasını tamamlama yönünde güçlü bir irade ortaya koymuş olsalardı SSCB dönemi anıtlarının yerlerine ulusal anıtlar inşa edebilmek için kaynak bulmakta zorluk çekmezlerdi.

Diğer yandan anıtların maliyetleri de ulus inşasında eskilerinin yerlerine yenilerinin dikilmesine ket vurmaktadır. Söz gelimi Bişkek'te bulunan Manas anıtı (17 m. x 55 cm.) ve

¹⁶ Flechtner, Stephan ve Schreiber, Dagmar, Kırgistan, Zu den Gipfeln von Tien Schan and Pamir, Trescher Verlag, Berlin, 2015, s.139.

¹⁷ Wood, a.g.e., s.5-6.

¹⁸ Wood, a.g.e., s.7.

¹⁹ Flechtner ve Schreiber, a.g.e., s.172.

²⁰ Türk, a.g.e.

Cengiz Aytmatov heykelinin (7 m. x 60 cm.) maliyeti 28.000.000 soma (320.000 dolar 1 dolar=87,50 som 4 Haziran 2024) tekabül etmektedir.²¹ Bunun haricinde 14 Nisan 2021 tarihinde kaidesine yerleştirilen 3,5 metre yüksekliğindeki Bişkek kahramanı isimli heykel için ise 8.000.000 som (91.428 dolar) tutarında bir harcama yapılmıştır.²² Kırgızistan genelinde bulunan 5.000 civarındaki anıtın ve heykelin 2.000'den fazlası Kırgızistan Kültür Bakanlığının envanterine kayıtlıdır. Bu heykellerin ve anıtların takriben sadece beşte birinin 1991'den sonra dikildiği dikkate alındığında söz konusu anıtların ve heykellerin yenileri ile yer değiştirmesinin maliyetinin oldukça yüksek bir meblağa karşılık geleceği anlaşılmaktadır. Diğer yandan yukarıda dile getirilen heykellerin bakım ve onarımları için gerekli olan yıllık tutar ise 50.000.000 soma (571.428 dolar) tekabül etmektedir.²³ İşte anıtlar ve heykellerin onarımı için gerekli olan bu yüksek meblağ bile müzminleşmiş ekonomik sorunlarla cebelleşen Kırgızistan hükümetlerini zora sokmaktadır.

Sonuç

Yukarıda yapılan çözümlenin kuramsal boyutunda ortaya koyulduğu üzere kamusal alanın yeniden şekillendirilmesi bağlamında anıtlar ve heykeller çok önemli görevler ifa etmektedirler. Bu semboller kolektif kimliğin meydana getirilmesinde ve ulusal hafızanın oluşturulmasında hayati bir öneme sahiptirler. Ancak ele alınan örnek olaylarda Kırgızistan hükümetlerinin yeni ulusal semboller yaratmada diğer Orta Asya ülkeleri gibi başarılı olamadıkları görülmektedir. Çünkü Bişkek ve Isıkgöl bölgelerinde yapılan alan çalışmasında Sovyet dönemi anıtlarının büyük ölçüde muhafaza edildikleri anlaşılmaktadır. Yani meydana getirilen yeni ulusal semboller ülke geneline yayılamamışlardır. Bu durumun nedenleri arasında ise yukarıda ele alındığı üzere Kırgızistan'daki siyasal istikrarsızlık, Kırgız seçkinler arasında hüküm süren kafa karışıklığı ve ülkenin içinde bulunduğu müzminleşmiş ekonomik sorunlar bulunmaktadır. Kaldı ki nispeten siyasal istikrarın olduğu Akayev döneminde Bişkek yakınlarında Atabeyt gibi önemli bir ulusal anıt külliyesinin yanında 2004 yılında Bişkek'in merkezinde Kurmancan Datha'nın bir heykeli meydana getirilebilmiştir. Buna benzer anıtlar ve heykeller diğer taşra şehirlerinde de yükselmelidir.

Kırgızistan bundan sonraki süreçte dikkatlerini genelde yarım kalan ulus inşasını tamamlamaya özeldir ise kamusal alanı ulusal kahramanların heykelleri ve anıtları ile süslenmeye teksif etmelidir. Örneğin bu minvalde Bişkek'te ve Talas'ta bulunan Manas anıtları maddi kaynakların el verdiği ölçüde taşra şehirlerinde de inşa edilmelidir. Yani bir bakıma Sovyet dönemi anıtları veya ilk etapta Lenin heykelleri kaldırılarak yerlerine Manas heykelleri ve büstleri dikilebilir. Sadece başkentte yer alan az sayıdaki ulusal anıt ve heykel ulus inşasının ve ulusal birliğin tabana yayılmasını sağlayamayacağı gibi genç nesillerde kafa karışıklığına neden olabilir. Çünkü özellikle taşra şehirlerinde Sovyet dönemi anıtlarına ve Lenin heykellerine sıklıkla rastlanmaktadır. Kuşkusuz Kırgızlar geçmişin tüm izlerini silmek istemeyebilirler, lakin her şehirde bir Lenin heykeline veya büstüne rastlanması da 1991'den sonra başlayan ulus inşasının ruhuna uygun değildir. Bu minvalde belki sadece

²¹ Азаттык үналгысы (Azattik ünalğısı), Ала-Тоого Манастын айкели тургузулат (Ала-Тоого Манастын айкели тургузулат), 26 Temmuz 2011, https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_bishkek_erkindik_monument/24277259.html, (30.01.2024).

²² Азаттык үналгысы (Azattik ünalğısı), Борборго Бишкектин эстелиги орнотулат (Borborgo Bişkektin esteligi ornotulat), 1 Ağustos 2020, https://www.azattyk.org/a/culture_bishkek_monument_in_kyrgyzstan_capital_ky/30758886.html, (30.01.2024).

²³ Кыргыз маданият борбору (Kırgız madaniyat borboru), Эстеликтер эскирип, оңдоо муктаждыгы күчөдү (Esteliker eskirip, oñdoo muktajdıgı küçödü), 24 Ekim 2013, <https://kmborboru.su/2009/07/27/eki-skulptor-bir-estelik/>, (30.01.2024).

Bişkek'te yer alan bir iki heykel geçmişten ders çıkarmak için bırakılabilir. Fakat bundan fazlası Kırgızistan'da ulusal hafızanın ve kimliğin oluşmasına ket vurabilir.

Kaynakça

- Asker, Ali ve Kibar Önder, Neslihan, Karadağ'da Ulus-Devlet İnşası: Etnografi, Kültür ve Semboller Üzerinden Yorumlama, Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, Ekim 2022, s.129-176, <https://doi.org/10.53425/madergisi.1176769>, (12.04.2024).
- Азаттык үналгысы (Azattık ünalğısı), Ала-Тоого Манастын айкели тургузулат (Ала-Тоого Манастын айкели тургузулат), 26 Temmuz 2011, https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_bishkek_erkindik_monument/24277259.html, (30.01.2024).
- Азаттык үналгысы (Azattık ünalğısı), Борборго Бишкектин эстелиги орнотулат (Borborgo Bişkektin esteligi ornoutulat), 1 Ağustos 2020, https://www.azattyk.org/a/culture_bishkek_monument_in_kyrgyzstan_capital_ky/30758886.html, (30.01.2024).
- Азаттык үналгысы (Azattık ünalğısı), Бишкектин айкели: тарых жана сын, (Bişkektin айкели: тарых жана сын), 29 Aralık 2018, https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_histoty_bishkek_baatyr_monument_2018/29681245.html, (30.01.2024).
- Бишкек шаарынын мэриясынын Маданият башкармалыгы (Bişkek şaarının meriyasının Madaniyat başkarmalığı), 27 Mayıs 2024 tarihli cevap.
- Davis, Vicky, Central Asia in World War Two: The Impact and Legacy of Fighting for the Soviet Union, Bloomsbury, London, 2023.
- Flechtner, Stephan ve Schreiber, Dagmar, Kırgıstan, Zu den Gipfeln von Tien Schan and Pamir, Trescher Verlag, Berlin, 2015.
- Kırgızistan'ın Bişkek ve Isıkgöl bölgelerinde 26 Ekim ve 02 Kasım 2023 tarihleri arasında yapılan alan çalışması notları.
- Кыргыз маданият борбору (Kırgız madaniyat borboru), Эстеликтер эскирип, оңдоо муктаждыгы күчөдү (Estelikter eskirip, oңdoo muktajdıgı küçödü), 24 Ekim 2013, <https://kmborboru.su/2009/07/27/eki-skulptor-bir-estelik/>, (30.01.2024).
- Kolsto, Pal, Political Construction Sites: Nation Building in Russia and the Post-Soviet States, Routledge, New York, 2018.
- Linz, Juan J., State Building and Nation Building, European Review, Cilt 4, Sayı 1, 1993, s.355-369.
- Monument Puskomu Poetu Bozdvignut na Sponsorkie Gengi, Sputnik, 11 Aralık 2015, <https://ru.sputnik.kg/20151211/1020814262.html>, (17.05.2024).
- Meurs, Hendrik, Das Herrschaftssystem von Turkmenistan, Mechanismen zum Erhalt der Macht und Inszenierungen zu ihrer Legitimation, Lit Verlag, Berlin, 2015.
- Mylonas, Harris, The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- O'Shea, Moira, The Nation in Bronze and Granite: Creating National Monuments in Post-Soviet Bishkek, Nations and Nationalism, 2023/29, s.648-668, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/nana.12934>, (06.05.2023).
- Ottaway, Marina, Nation Building, Foreign Policy, Sayı 132, 2002, s.16-24.
- Senkina, Kseniya, Bişkek-Frunze-Pişpek, Istoriya goroda, park panfilova, 6 Haziran 2017, https://kaktus.media/doc/358326_biskek_fyrunze_pishpek_istoriia_goroda_park_panfilov_a.html, (06.05.2023).
- Türk, Fahri, Orta Asya Türkiye İlişkileri I ve II ders notları.
- Wood, Katherine, Lenin Statue, Bishkek Kygrystan, Contested Histories, Case Studies 93, 2022, s.1-11, <https://contestedhistories.org/wp-content/uploads/Kyrgyzstan-Lenin-Statue-in-Bishkek.pdf>, (03.05.2024).